

پیشگفتار

کتابی که در دست دارید برای تدریس دو واحد درس «جمعیت‌شناسی ایران» در دوره کارشناسی علوم اجتماعی و استفاده دانشجویان کارشناسی ارشد و دکترای جمعیت‌شناسی تهیه شده است. این اثر دستاورد سال‌ها پژوهش و تدریس نویسنده در مرکز جمعیت‌شناسی و گروه علوم اجتماعی دانشگاه اصفهان و دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهاقان است. هدف اصلی از تألیف این کتاب، تهیه یک متن درسی با استفاده از منابع مهم و آخرین داده‌های آماری بوده است. برای دانشجویان سایر رشته‌ها و کسانی که با مفاهیم و موضوعات جمعیت‌شناسی آشنایی ندارند در مقدمه هر فصل برخی مفاهیم کلیدی را تعریف کرده‌ام^۱ و کسانی را که خواهان مطالعه بیشتر هستند در پانوشت صفحات به منابع دیگر ارجاع داده‌ام. کتاب شامل چهارده فصل است. در فصل اول سابقه جمعیت‌شناسی و منابع جمعیت‌شناسی ایران آمده است. فصل دوم تا نهم به ساختمان جمعیت و فصل دهم تا دوازدهم به حرکات جمعیت ایران اختصاص یافته و در فصل سیزدهم و چهاردهم سیاست‌های جمعیتی و آینده‌نگری جمعیت ایران آمده است. داده‌های سرشماری سال ۱۳۹۵ و برخی داده‌های سرشماری سال ۱۳۹۰ را از سایت اینترنتی مرکز آمار ایران گرفته‌ام. گفتنی است نتایج سرشماری سال ۱۳۹۵ تا زمان خاتمه تألیف این کتاب هنوز به صورت کامل منتشر نشده است.

تجزیه و تحلیل‌های آماری مبتنی است بر تبدیل داده‌های خام سرشماری‌ها و وقایع

۱. برای مطالعه بیشتر درباره مفاهیم و موضوعات جمعیت‌شناسی به کتاب‌های زیر مراجعه شود:

- سرایی (۱۳۹۳)، جمعیت‌شناسی، مبانی و زمینه‌ها، تهران: سمت.

- هاپت و تی‌کین (۱۳۸۷)، راهنمای جمعیت، ترجمه طه نوراللهی، تهران: مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه.

- خوش‌بین و همکاران (۱۳۸۴)، کتاب راهنمای جمعیت، تهران: وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی.

حیاتی به شاخص‌های (سنجه‌های) دقیق و روشن، و بر این اساس داده‌های خام از اعداد مطلق به اعداد نسبی میزان (نرخ)^۱، نسبت^۲ و سهم^۳ تبدیل شده‌اند. کلمه سهم معادل خوبی برای انگلیسی آن نیست. در فصل مربوط به نیروی انسانی، با توجه به این که در رسانه‌های جمعی و حتی برخی کتاب‌ها و نشریات انگلیسی‌زبان، کلمه میزان به کار گرفته شده است و در واقع غلط رایج و مصطلحی است، ترجیح دادم برای فعالیت، اشتغال و بیکاری کلمه میزان را به کار ببرم. در موارد دیگر مانند باسوادی و شهرنشینی به جای سهم، درصد را به کار برده‌ام.

نویسنده خود را مدیون کمک‌های ارزنده استادان گران‌قدر، آقایان دکتر حبیب‌الله زنجانی، دکتر محمد میرزایی و دکتر محمدجلال عباسی شوازی می‌داند. به علاوه لازم می‌دانم از مدیر محترم گروه علوم اجتماعی انتشارات سازمان «سمت» آقای دکتر علیرضا محسنی تبریزی که در چاپ کتاب راهنمایی‌های مفیدی کردند و کارشناس گروه علوم اجتماعی سرکار خانم برهمند و سایر دست‌اندرکاران آن سازمان، به ویژه ویراستار محترم آقای بنزاده، همچنین از آقای نادری کارشناس ارشد آمار سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان اصفهان تشکر و قدردانی کنم.

در پایان لازم می‌دانم از صاحبان کتاب‌ها و نشریات و مقالات که در این کتاب از آن‌ها استفاده کرده‌ام سپاسگزاری کنم. در نقل مطالب کوشیده‌ام به طور کامل امانت‌داری کنم مگر در برخی موارد که به ناچار خلاصه‌گویی، یا کلمات کم‌وزیاد یا پس‌وپیش شده است، ولی در هر صورت مفهوم مطلب را رسانده‌ام.

علی‌اصغر مهاجرانی

پاییز ۱۳۹۷

1. rate
2. ratio
3. proportion

مقدمه

علم بین رشته‌ای و نوپای جمعیت‌شناسی که عمر آن به دو‌یست سال نمی‌رسد، در طول حیات کوتاه خود تحول شگرفی داشته است. اولین تعاریف جمعیت‌شناسی شامل مباحثی بود که امروزه بیشتر آن‌ها در قلمرو زیست‌شناسی، روان‌شناسی و مردم‌شناسی جای می‌گیرند. این تعاریف بیشتر بر جنبه‌های کمی جمعیت تکیه داشتند و جمعیت‌شناسی را گذشته از شناخت آماری، مطالعه جسمانی، روانی و اخلاقی جمعیت می‌دانستند (امین‌زاده، ۱۳۵۶: ۳).

امروزه جمعیت‌شناسی شامل ویژگی‌های جسمانی، روانی و اخلاقی جمعیت نمی‌شود، بلکه جنبه‌های اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی جمعیت را دربر می‌گیرد. رولان پرسا جمعیت‌شناس فرانسوی، مطالعه جمعیت را شامل سه قسمت اساسی زیر می‌داند:

۱. اندازه و آرایش یا ترکیب جمعیت‌ها بر حسب ویژگی‌های سن، جنس، وضع زناشویی، توزیع مکانی و درجه تحصیلی یا به طور خلاصه تصویر یک جمعیت در یک لحظه مشخص.

۲. فرایندهای مختلفی که به طور مستقیم بر این ترکیب تأثیر می‌گذارند، یعنی باروری، مرگ و میر، ازدواج، مهاجرت و غیره.

۳. وابستگی‌های متقابلی که میان این عناصر ایستا و پویا و محیط اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی آن‌ها (Pressat, 1989: 54) وجود دارد.

محدوده کار جمعیت‌شناسی نیز بسیار تغییر کرده است. ویپل^۱ بر این باور است که جمعیت‌شناسی با جنبه‌های اقتصادی، ژن‌شناسی، مردم‌شناسی جسمانی، علم اصلاح نژاد و آسیب‌شناسی آماری ارتباط دارد، در حالی که هاوسر و دانکن^۲ بر این عقیده‌اند که هرآنچه به جمعیت مربوط است نمی‌تواند در جمعیت‌شناسی مطالعه شود. باید چارچوبی وجود داشته باشد که ماهیت آن کاملاً اختصاصی باشد.

1. Whipple

2. Hauser and Duncan

از نظر موضوع و مباحث مطرح‌شده در جمعیت‌شناسی نیز دیدگاه یکسانی دیده نمی‌شود. جمعیت‌شناسی در مفهوم وسیع خود شامل مباحثی مانند تغذیه، اشتغال و برنامه‌ریزی نیروی انسانی، توزیع درآمد، انتخاب تکنولوژی، سیاست‌های مدیریت منابع و پیشرفت سقف مادی زندگی است. در حالی که برخی بر این باورند که جمعیت‌شناسی محدوده و گستره مشخصی دارد و موضوعات و مباحث ویژه‌ای را شامل می‌شود که آن را از سایر علوم جدا می‌کند. شری‌واستاوا ضمن مشخص کردن دامنه جمعیت‌شناسی و مباحث آن بر این باور است که جمعیت‌شناسی فرضیه، نظریه، قانون، سیاست‌ها و نکته‌ها و اطلاعات مربوط به خود را دارد و دارای استدلال استقرایی و تکنیک‌های تجربی ویژه‌ای است. جمعیت‌شناسی دارای روش‌های مشاهده، ثبت، طبقه‌بندی، اندازه‌گیری و تعمیم‌های مخصوص به خود است و روش‌های مطالعه روابط علت و معلولی را به خدمت می‌گیرد و تکنیک‌های تفسیر متغیرهای گذشته و حال ویژه‌ای دارد که برای پیش‌بینی فرایندهای جمعیت در آینده به کار می‌رود (Shrivastava, 1995: 6-8).

بر این اساس، هرچند جمعیت‌شناسی دانشی مستقل است، به علت ماهیت بین‌رشته‌ای و چندجنبه‌ای بودن به آسانی نمی‌تواند خود را از سایر نظام‌ها مانند نظام اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جدا کند و برای درک وسیع پیچیدگی‌های نظام جمعیتی، مشارکت همه‌جانبه رشته‌های مختلف بسیار مهم است (Clark, 1986: 5).

مطالعه جمعیت فقط به سنجش، شمارش، جمع‌آوری و تحلیل آماری محدود نمی‌شود، زیرا باروری و مرگ‌ومیر و مهاجرت، متغیرهای وابسته نیستند، بلکه وابستگی شدیدی به مسائل اجتماعی و زیست‌شناسی دارند. هرگونه توجیه آثار و تغییرات جمعیت باید از حوزه سنجش آماری عناصر مؤثر در دگرگونی فراتر رود و از استفاده از قالب‌های نظری دیگر علوم غافل نماند (مهاجرانی، ۱۳۷۸: ۱۴۵).

اهمیت جمعیت‌شناسی در دنیای امروز بیشتر به دلیل کاربردی بودن آن است. ریچارد ایسترلین^۱ اقتصاددان و جمعیت‌شناس آمریکایی بر این باور است که «تغییرات جمعیتی و تغییرات اقتصادی ارتباطی تنگاتنگ با هم دارند. تغییرات اقتصادی سبب تغییرات جمعیت، و آن نیز باعث تغییرات اقتصادی می‌شود» (ویکس، ۱۳۹۵: ۱۰۹). اگر بتوان این الگو را به تغییرات اجتماعی تعمیم داد می‌توان گفت تغییرات جمعیتی زمینه هرگونه تغییر اقتصادی و اجتماعی است. لذا در

1. Richard Easterlin

برنامه‌ریزی‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی برای آینده، قبل از هر چیز لازم است چگونگی ابعاد جمعیت در گذشته و حال و تغییرات آن در آینده مورد توجه قرار گیرد. این کتاب نیز گذشته از یک متن درسی، پیش‌درآمدی است برای برنامه‌ریزی توسعه اقتصادی و اجتماعی؛ و در این راستا جمعیت ایران از نظر اندازه، ساخت و تحول در طی شصت سال گذشته (۱۳۳۵-۱۳۹۵) تجزیه و تحلیل شده و در پایان پیش‌بینی‌هایی برای آینده صورت گرفته است. خوشبختانه ایران جزو آن دسته کشورهای در حال توسعه است که منابع جمعیتی نسبتاً جامعی دارد. تا به حال نه سرشماری جمعیتی در آن صورت گرفته و ثبت وقایع حیاتی آن رو به کامل شدن است. هر چند سابقه جمعیت‌شناسی در ایران به یک قرن نمی‌رسد، در این مدت کوتاه رشد قابل ملاحظه‌ای داشته است. اولین نشانه‌های پیدایش جمعیت‌شناسی در ایران با سرشماری دارالخلافه تهران در سال ۱۲۴۶ ش. توسط عبدالغفار نجم‌الدوله ظاهر شد و تدریس دروس جمعیت‌شناسی از سال ۱۳۱۹ در دانشکده حقوق و علوم سیاسی و اقتصادی و به ویژه از سال ۱۳۳۸ در گروه علوم اجتماعی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران شروع شده است. از آن پس، دانش جمعیت‌شناسی در ایران سیر تکاملی بی‌وقفه‌ای داشته و مراکز و مؤسسه‌های جمعیتی چندی ایجاد شده و کتاب‌ها و نشریه‌های معتبری به چاپ رسیده است که در فصل اول این کتاب معرفی می‌شوند.